

« հազիւն և մեծ դազանն , որ ճանճք և մե-
 « ժեծք կու ժողովին ի վրան , քիթն և յա-
 « կանջն մտանեն , և անդոր մնայ անշափ
 « զորութենէն » :

Շարայարեկի

ԵՂԻՇԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՇԱՐԱՆԴՐՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Ա.

Եղիշէի ութ յեղանակաց երբ շա-
 րադրուած ըլլալը , կարևոր է գիտնալ՝ ոչ
 միայն պատմական տեսակետով , այլ ևս վասն
 զի ազգային դպրութեանց արտադրած ամե-
 նէն զեղեցիկ գորարին , ինչպէս և մեր նախնի
 մասենադրական ամենէն մեծ հանճարոյն վե-
 րաբերեալ խնդիրը , արժանի են մանրակրկիտ
 հետազոտութեանց :

Այլ և այլ վկայութիւններ և աւանդու-
 թիւներ կան , հինգերորդ դարու առաջին
 կիսուն մէջ՝ վաթսունի չափ երիտասարդաց
 ուսումին աւարտելու համար յեղեւիտ , յԱ-
 զեքսանդրիա , յԱթէնս զրկուած , և Եղիշէի
 ալ անոնցմէ մէկն եղած ըլլալուն : Թեոա-
 փայ զրիւք կը յիշատակեն անոր երկասի-
 րութիւնը իբրեւ ականատես պատմչի , Դժուա-
 րին է ևս զուրս ձգել զայն ի հինգերորդ
 դարէ . քանզի ամէն ազգի մէջ նշանաւոր
 մատենագիրը իրենց կրած ազգեցութիւննե-
 րով , զազափարօքն և քնով մէկ մէկ դարու
 զրոշմն ունին :

Բայց այդ ամէն վկայութիւններն և ա-
 ւանդութիւններն՝ որք ընդհանրապէս բաւական
 կը սեպուին մատենագրաց ժամանակը հաս-
 տատելու , մենք առ այսմ իբրեւ շեղեալ պի-
 տի համարինք . և հինգերորդ դարու հետ ու-
 նեցած պատշաճութիւնն ալ՝ պիտի ենթա-
 դենք կասկածելի կամ առարկելի : Պիտի
 քննենք Եղիշէի պատմութիւնը իբրեւ թէ
 վաւեր մը դարանէն առաջին անգամ այսօր

երևան ելած ըլլար , և ամենեկին յիշատա-
 կութիւն մը ունեցած չըլլայինք անոր նկատ-
 մամբ :

1. Եղիշէ զիւր պատմութիւնը կ'ընծայէ
 Մամիկոնեան Դաւթի երիցու , որոյ հրա-
 մանազ կը գրէ , և որ , ըստ Փարպեցւոյ՝ ներ-
 կայ գտնուած էր ի ժողովին Արտաշատույ :

2. Առաջին յեղանակին սկիզբը կ'ըսէ .
 « Ահա ոչ ըստ կամաց արտասուլից ողբովք
 ճառադրեմք զբազում հայրուածս , յորում պա-
 տահեցաք և մեք իսկ ականատես լինելով , » :

3. Թագկերտի նկարագիրն ըրած ատենն
 ալ կը դնէ . « Զանցս իրացն պատմեմ . . .
 ոչ ի կարծ ընդոսուցեալ , և ոչ ի լուր զար-
 թուցեալ . այլ ես ինքնին ի տեղուջն պա-
 տահեցի և ակսի , և շուայ զձայն բարբառոյ
 յանդգնաբար խօսելով . իբրեւ զհոշմն սաստիկ՝
 զի բախիցէ զծով մեծ , այնպէս շարժէր և
 տատանէր զամենայն բազմութիւն զօրաց
 իւրոց , » (էջ 27) : — Սարայարի ճակատին
 ալ ներկայ գտնուած էր . « Որպէս յայսմ ժա-
 մանակի տեսաք աւօք մերովք , զի զնոյն նա-
 հատակութիւն նահատակեցաւ և աշխարհս
 Հայոց , » (էջ 172) :

4. Ղեւոնդեանց մահուան նկատմամբ պատ-
 մածները շատ էր խուժաստանցի վաճառա-
 կանէ մը , որ ներկայ գտնուէր էր անոնց նա-
 հատակութեան յԱպար աշխարհի (Խորասան) .
 (էջ 322) :

5. Ութերորդ յեղանակին մէջ ալ . « Իսկ
 կանայք երանելի առաքինեացն և կասկելոցն
 և անկելոցն ի պատերազմին , ընդ ամենայն
 աշխարհն Հայոց համօրէն համարել ես ոչ
 կարեմ . զի բազում այն են զոր ոչ գիտեմ ,
 քան թէ պիտիցեմ : Զի հիմք հարիւրով
 չափ յականէ յանուանէ ձանաչեմ . ոչ որ
 միայն աւագազոյնքն էին , այլ զբազումս ի
 կրտեաղունաց անտի , » (էջ 354) :

6. Որ կարևորագոյն է քան զվերոյ-
 գրեալսն . Եղիշէ երրորդ յեղանակին սկիզբը
 կը զրուցէ մեզ , թէ ինքն ալ Պարսկաստան
 դնացեր էր վարդանայ և այլոց նախարարաց
 հետ , որք կանուներ էին ի Դուռն , եպիս-
 կոպոսաց անյեհներ պատասխանայն վրայ . կր
 հասկցնէ մեզ ևս թէ այլոց հետ Թաղկերտի

բռնութեան առջեւ տկարացեր էր և ուրացեր զգնմարիտ հաւատան, և արեգական պաշտօն մատուցեր ընդ նախարարսն. (էջ 91—96) : « Թէպէտ և ոչ իցեմք բաւական ասել զամենայն չարին, որ անցք անցին անդէն ի կարուստանին՝ ընդ գունդն Հայոց, սակայն և ոչ լոնջ կամիմք ժառկեթով զլիշտս նեղութեանն. այլ ասացուցք փոքր ի շատե, զի ձայնակիցք լիցուց այնոցիկ որք դառնապէս զմեզ ողբային. զի և զու յորժամ չոյնցես, ոչ ասկաւ արտասուս հեղուցուս ի վերայ ազգին թշուառութեան », և այլն :

Այդ ամէն խօսքերը ի միասին՝ մանաւանդ երբ հեղինակ մը զիւր անձն և զհոգին կը գնէ գրութեանը մէջ, կատարեալ բարոյական ստուգութիւն մը կը կազմեն, թէ արգարեւ. Եղիշէ իւր նկարագրած իրաց ժամանակակից, ականատես և մասնակցող պատմիչն է : Մատենագիր մը որ պատիր կարեւորութիւն մը ստանձնելու համար ինքզինքը ականատես ուզէ հուշակել, ոչ այգպէս հանգամանօք և պարզապից բերմամբ կը խօսի, և ոչ իւր անձին այնքան աննպաստ խոստովանութիւններ կ'ընէ :

Յարգի բանասիրաց ոմանք՝ Արտաշատու ժողովոյն մէջ ներկայ գտնուող Ամատունեաց եպիսկոպոսը զԵղիշայ՝ կարծեցին զնա : Արգարեւ Սահակայ և Մեսրոպայ աշակերտաց շատերն յեպիսկոպոսական աստիճան բարձրացան . բայց Յովսէփ, Եղնիկ, Մուշէ, Թաթիկ, Երեմիա եպիսկոպոսքն, ինչպէս և երէցն Ղեւոնդ, որք նախագահ կամ անդամք էին նոյն ժողովոյն, առաջին աշակերտներն են¹. Սինչ երկրորդ կարգի աշակերտքն, որոց զատէն էր Եղիշէ, հազիւ թէ վեց եօթը տարի էր, որ ուսումնին աւարտելով դարձեր էին ի հայրենիս : Գրչազիրք առ հասարակ զնա վարդապետ² կը կոչեն. վասն որոյ վերջ-

նոց կարծիքը անուանց նմանութենէն զատ բնաւ հինն չունի :

Բայց որովհետեւ խոստացանք Եղիշէին նկատմամբ ո՛ր և է աւանդութիւն կամ՝ յիշատակութիւն նկատողութեան չառնուլ, նայինք թէ իր պատմութիւնէն կրնայ հետեւիլ՝ որ Ամատունեաց եպիսկոպոսն ինքն ըլլայ :

ա. Պատմութեան ճակատը Դաւթի երիցու Մամիկոնեանի ուղղեալ ընծայականին բացատրութիւններէն՝ յայտ է թէ սորա հեղինակը աստիճանաւ աւելի բարձր մէկը չէր :

բ. Վերը տեսանք որ Միհրնեսբեհի նաւակին արուած պատասխանօրն վրայ՝ Յազկերտ բարկացած, անարգանօք ի Դուռն կոյնց զնախարարոն Հայոց, և թէ ասոնց ընկեւ րացաւ. Եղիշէ : Այդ հնարաւոր չերեւիր որ այգպիսի խառնակ պարագայից մէջ՝ եպիսկոպոս մը, — նա մանաւանդ Ամատունեաց Տեսուն վահանայ հետ՝ Ամատունեաց եպիսկոպոս — գնացած ըլլայ ի Դուռն Պարսից, ու երկուքն ալ թափուր թողուցած ըլլան միանգամայն զվիճակն : Պարսկաստան զրտնուող հայ եկեղեցականք բանակին ընկերակցող քահանայք էին. (տ. էջ 96) :

գ. Եթէ մեր հեղինակը Ամատունեաց եպիսկոպոսն ըլլար, Ամատունեաց Տանուաւր վահանին վրայ գտնէ երբեմն զրուտեօք խօսելու էր : Արգարեւ Դեմշապոյ անիրաւութիւնները և հասուցած չարիքը մի առ մի ի համար առած աստենք՝ (էջ 39) կը դարձնէ զնա, մանաւանդ՝ պաշտօնանկ ընելու համար զհաղադարպետն աշխարհին, որ « իբրեւ հայր վերականգու համարեալ էր աշխարհականաց քրիստոնէից », առանց սակայն այդ հաղաբապետին ո՛վ ըլլալն անգամ իմացնելու. այն-

1. Տես Հ. Գրեքեգին Վ. Պատմ. Հայ Գրչապետութեանց :

2. Եթէ այդ արտադրող վերջի ժամանակաց մէջ արուած է նա, կարեւորութիւն չունի. իսկ եթէ Եղիշէայ կենդանութեան աստին, յայնժամ նշանակէ Docteur, ուսուցիչ, գիտուն (կրօնա-

կան գիտութիւնն ալ ի միասին առնելով) : Ըստ Տապարիի, Պարսիկէ ալ Միհրնեսբեհի ասէին « Վարդապետաց Վարդապետ » (herbedan herbed), զոր եպիսկոպոսունք իրենց պատասխանւոյն մէջ կը թարգմանեն « յոյժ իմաստուն » . Herbed ամբողջեալ պարսկերէն ձևն է Աեթաթաթի Aethrapaiti անունն, որ է « վարդապետ » : Եղիշէ ինքնին զվարդապետ անունը տայ՝ ոչ միայն քահանայից, մոզայց, այլ և աշխարհականաց և կանանց :

պէս որ եթէ ուրիշ պատմագիր չունենայինք, պիտի չգիտնայինք որ խօսքը վահանին վրայ է : Այդ գովութիւնը ոչ թէ վահանը մեծացնելու այլ՝ Դեմոկրատիոյ յանդիմանքն արացնելու դիտմամբ գրուած է :

Ութ յեղանակաց ինչպէս և Միանձանց ճառին, շարագրողն Եղիշէ՝ ոչ եպիսկոպոս է և ոչ քահանայ, այլ այդ գիճռադասակն, որոյ կը հրամայուի գրել « Հայոց պատերազմին », պատմութիւնը. նա ալ հրամանը կը կատարէ ու պատերազմի պատմութիւն կը գրէ (էջ 5). անկեղծ հաւատացնել մը, որ այն դարուն ուսնալ քրիստոնէից պէս քաջ հմուտ է սրբազան մատենից, բայց կրթութեամբ՝ մտքով և սրտով՝ զինուոր. որոյ համար ամենէն պանծալի բանն է « առաքինութիւն », այս և զինուորական քաջութիւն. ամենէն մեծ միտ՝ տեսնել « այնպիսի պատուական զինուորական ի շարաշուք անարգութեան », որ ամբողջ գրութեանը մէջ զ՝ քաջ պատերազմողս, կամ զ՝ « նահատակ », կը նախադասէ « սուրբ քահանայից », անգամ և նախաբարաց. որ զինուորական համարձակախօսութեամբ կը յայտնէ ինչ որ այլը առ առուանէ լռելիայն կամ զգուշաբար կը հասկըցնեն, (տես էջ 96—97), և որ Աւարայրի մէջ՝ Հայոց ինչպէս աւուրիլը անդն ի տեղը ցուցանելով հանդերձ, արիւթեամբ կուռած զօրականի պարծեկոտութեամբ՝ շուգեր զժրշնամին յաղթող ճաննալ :

Սպարապետին անձնուէր օմն եղած ըլլալը կը հետեի ընդհանուր պատմութենէն. և ամենայն իրաց և պատերազմաց մէջ անոր հետ գտնուած ըլլալուն ալ բաւական ապացոյց է գրութեանը մէջ ցոյց տուած ռազմագիտական կատարեալ հմտութիւնը : Ազգաց և աշխարհաց մեծամեծ եղբայրեանց իրաւուն հետ ունեցած զինուորական աղերքն և կապակցութիւնքն՝ աչքէն երբեք չեն մոռցիր : Զօրաց « կացն և մնացն », և բանակելն, բանակաց կազմութիւնը, խորացմանց եղանակը, պատճառը, նպատակը, այնպիսի ճշդութեամբ և խելահաս մտքը կը նկարագրէ, որչափ կրնայ սպասուիլ այն ժամանակի զօրապետէ կամ պատերազմափորձ մատենագրէ : Այդ գիտութիւնը ստացեր էր անշուշտ

վարդանայ պէս նշանաւոր զօրավարի գիճակի (aide-de-camp) և քարտուղարն ըլլալով¹ :

Եղիշէի՝ ժամանակակից պատմիչ եղած ըլլալուն անհերքելի ապացոյց մի ալ կ'երեւի մեզ, սկիզբէն ցլեղը անընդհատ՝ եօթն յեղանակաց մէջ ցուցուցած բարկութիւնը, և ութերորդին և Միանձանց ճառին խորին թախծութեամբ խմբեալ գրութիւնը, որ սոսկ գրչի ճարտարութեան և արուեստի արդիւնք չի կրնար ըլլալ : Այնքան զգածեալ է նա՝ որ եթէ հասարակեցող զիր գրել տաս, կրիցը բացատրութիւնքը չես կրնար սպասել. և ինչ նիւթոյ վրայ որ խօսի, առիթ կը գտնէ իւր օրախն վերքը քեզ յիշեցնելու (տ. էջ 374) :

Եղիշէայ հանճարոյն մէկ մեծ յատկանիշն ալ է՝ մերձին ծայր դիտարկի (plastique) բնութիւնն, որով գրութիւնը ճշմարտատիպ պատկեր եղած է աշխարհին : Թէ այն ժամանակի հանգամանաց, օտար զուգակից դիպաց, Հայոց և Պարսից բարոց՝ սովորութեանց և օրինաց, և աշխարհագրական դրից վրայ ո՛րչափ ճշգրիտ տեղեկութիւնք, ակնարկութիւնք ամփոփեալ կան այդ գրքուկի մէջ, արցոյց տուող մատեն և մի անհատական ըլլալ մի առ մի ցուցանելու և պարզելու : Բայց այդ ամէնը քեզ հասկցնելու գիտաւորութեամբ կարգաւ և ոճով յստալ չի բերեր, այլ շատ անպամ՝ երկրորդաբար և զոգցեն պատահմամբ : Իւր միակ նպատակը նահատակաց քաջութիւնը, և յետս կասելոց վաստակութիւնն

1. Եղիշէի յատուկ՝ բայց չգիտեմ որ դարու մէջ գրուած կենսագրութեան մէջ, որ սակայն աւելի հին աղբիւրէ առնուած կ'երևի, հետեւելը կը կարգանք :

« Պատմի վառն երանելոյն Եղիշէի թէ էր գինձադրեալ արքայն վարդանայ և սպասառարկ մնա, և էր հաւատարմ յամենայն իրս առուածային և մարդկային. և կեցեալ և վարժեալ բարեպաշտութեամբ և ամենայն անցից անցելոց ընդ Հայս որ ի Պարսից հասին վասնզք ընդ ժամանակս ընդ այնպիսի, խնջաւնառ և զեալ պատերազմաց և յարդարեան և հաւածանաց եկեղեցւոյ և առաջդիճարեան և քարտեան վարդանայ... և պատմադրեալ զայս ամենայն » և այլն. Ս. Գրք. Հայկ. հտ. ԺԱ. էջ 39 :

արձանագրել է. բայց սրովհետեւ հանճարոյն եզական մէկ յատկութեամբն ամենայն ինչ կը տպաւորուէր իւր մտացը մէջ, քեզ ալ կը հաղորդէ զայնսոսիկ: Նման քաղաքի կամ բնութեան նշանաւոր տեղւոյ լուսանկար պատկերին, որ կը ցուցանէ ի մօտաւոր և խոշոր չափերով պատրկայն՝ որոյ աղաքաւ այդ պատկերը առնուած է. միանգամայն շատ մը մօտ և հեռաւոր շրջակայ պէսպիսի և մանրամասն հանգամանք, որք աւելի փոքր չափերով նկարուած ըլլալուն համար նուազ ճշմարտ և ճշգրիտ չեն, բայց առիւթ մեծ ուղարկութեան կարօտ:

Միշտեւ ցայս վայր, Եղիշեայ սկանառես վիճակի կամ, եթէ ուզէք, դիցազնեղեակ ըլլալը — քանզի երկասիրութիւնը բացարձակապէս անկեղծ պատմութիւն է միանգամայն և դիցազնեղութիւն — անոր վեց եօթն վկայութեամբք և գրութեանը մեր վրայ ըրած ժողովութեամբը՝ ջանացինք հաստատել: Իայց այդ գրութեանց մէջ հատած մի կայ, որ կարող կ'ընէ զմեզ ըմբռնել յանգագաստս Եղիշէ և ապացուցանել ոչ միայն իրեն ժամանակը, այլ և գտարին յորում ի գիր առաս գեօթն յեղանական:

Եղիշէ իւր պատմութիւնը կը սկսի կարգէ զօրս կիրք և բարկութիւն յայտնելով Յազկերտի պէմ. մերթ զնա կը նմանեցնէ կապարճի՝ զոր սատանայ կը լեցնէր զեղեալ նետիւք, կամ ցլոյ՝ որ եղիշէր ածէր անօրէնութեամբ, և զօռալով հոգ հանէր ընդ շորս կողմանս երկրի. մերթ կատաղի զազանի՝ որ կը յարձակի շրջակայ աշխարհաց վրայ և կ'աւերէ և կ'այրէ զամենայն ինչ: Նմանութիւնները՝ իրարմէ կենդանի և վեմ, կը հոսին ետեւ ետեւ, կշտամբանք կը յաշորգեն իրարմէ սաստիկք, բայց Եղիշէ չի գոհանար: Այդքան չարեաց և քնասուց պատճառ եզոզ Պարսից պետութեան մօտայալու կործանման յայտնի նշաններ կը տեսնէ:

«Նա և արլք օրհասակնք ընդ վախճանէ շնչոյն հզօրագոյնք կուտին. յորոց՝ և ի մաստունքն տեղի տուեալ փախչին ի նոցանէն: Այսպիսի իմն եկեալ հասեալ է վախճան տէրութեանն. եթէ հարկանի՞մ լզգամ, և եթէ հարկանեմ՝ յիմանամ. և իրքեա ոչ

գտանի արտաքին քշնամի, ընդ անձինս իւրեանց մարտ եղեալ կռուին: Ի դէպ իսկ ելանէ բան մարգարէին ի վերայ նոցա. Այլ, ասէ, առ քաղցի իւրում՝ շըլեցի և կերիցի զկես անձին իւրոյ. նման զմին և Տէրն ինքնին ասէ. Ամենայն տուն և քաղաքոռութիւն՝ որ յանձն իւր բաժանի, ոչ կարէ կալ հաստատան»:

Այդ աւալիկ այդ տողերդ չէր կրնար զրել Եղիշէ՝ բայց միայն յամ 457 և 458, յորում ժամանակի Պերոզ և Որմիզդ՝ որդիք Յազկերտի, իրենց հօր թողուցած ակնոյ իրարու ձեռքէ յափշտակելու համար՝ քաղաքական պատերազմաւ կը պատահէին զպետութիւնն, զոր Յազկերտ այնքան անխոնջ ջանիւք ամրապնդէր էր: Երկուց եղբայրք կոխն աքողջ ալդ երկու տարինբը տեսած էր, մինչեւ որ 458ին վերջբըր Պերոզ՝ Քուշնաց օգնութեամբ, որոց քով ապաւինէր էր, Որմիզդ յաղթելէն և զնա սպանանելէն ետքը՝ քսան և չորս տարի (459—483) միահեծան և անլրլով և մեծաւ պայծառութեամբ կառավարէր էր վերստին զպետութիւնն: Իրիշ ներքին լրլովման յիշատակութիւն չունիք մինչեւ վաղարշայ որդւոյն Ջարեհի ընդլղին հօրը դէմ, որ աւելի մասնական ապստամբութիւն մի էր՝ քան քաղաքական պատերազմ, և որ հայկական այրուձիոյն հասնելով զիւրաւ ընկճեալ: Հինգերորդ դարուն վերջերն ալ (483ին) կուտա՝ Մագաղաքայ ազանդին հետեւելուն համար՝ յաթոռէն ձգուեր էր, բայց անմիջապէս տեղն անցած էր Զասմասպ՝ առանց ներքին խառնակութեան: Իսկ անկէ ետքը Սասանեանց ինքնակալութիւնը զեռ շատ փայլուն օրեր պիտի ունենար, մինչեւ որ Արաքսացոց զարհուրելի յարձակմանն ապստապու խորտակէր, յամին 651:

Բայց այդ 457 կամ 458 թուականը եօթն յեղանակաց միայն կը պատկանի, զորս շարագրեց Եղիշէ՝ երբ այնքան սիրելեաց կորստանք և աւերմանց կսկիծը տակաւին չէր ամոքած, (վեց կամ եօթը տարի Աւարայրի ճակատէն ետքը), և Դաւթի երեցու հրամանաւ ձեռնարկելուն եթէ նայինք, հաւանօրէն Մամիկոնեանց զղեկին մէջ, վասն զի ութերորդ յեղանակին հանգարտ և պատ-

մական ձեւը և իմաստասիրական խորհրդա-
ծուլթիւնը մեծապէս կը տարբերին միւսոց
վառվառ կրքոտ և բանաստեղծական գրու-
թեանէն : Բաց ասկէ, Եղիշէ՝ ընծայականին
մէջ, զոր եօթն յեղանակները աւարտելէ
յետոյ շարադրած կ'երևի, կը հաստատէ ինք-
նին, թէ յեօթն մասուն առժաններ էր գիր
պատմութիւն . և եօթներորդ յեղանակին
վերջին տներէն ինչպէս, և գրութեան բնա-
կան ընթացքէն ալ, կը հետեւի թէ ի սկզբան
իրապէս վասակայ մահաւմբը կը վերջանայր :
Հարկ է ուրեմն ժամանակի բաւական երկար
միջոց մը գնել և Եղիշէի կենաց մէջ մեծ
փոփոխութիւն մը ենթադրել եօթներորդին
շարադրութենէն ետքը, որոյ վերայ կը յու-
սանք ուրիշ առթիւ խօսել :

Եթէ, ի վերջ բանիցս, ազգային պատմու-
յաց և աւանդութեանց գառնալով՝ Եղիշէ
իւր ընկերներովը յԱսորիս և Սկզբաւորիտ
գնայու համար նամբայ ելած ատենը (434ին)
քսան տարեկան ենթադրենք, եօթն յեղա-
նակները ի գիր առած միջոցին 43 կամ 44
տարեկան պիտի ըլլար :

Շարայայրեղի ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ ՓԱՇԱ

Յ Ի Շ Ա Տ Ա Կ

ՄԻՔԱՅԷԼ ՓՈՐԹՈՒԳԱԼ ՓԱՇԱՅԻ

Ք Ս մեր խոստման, կուգանք ահա նուի-
րելու հետեւեալ մի քանի էջերը՝ նախորդ
յօդուածի հմուտ հեղինակի յիշատակին :

Կան մարդիկ, որոց բոլանդակ կեանքն ան-
ընդհատ ճիգ մ'է, յուսահատ ճիգ մի՛ դէպ
ի այն ամէն բան՝ որ մեծ եւ երջանիկ կ'ը-
նէ զմարդ. բայց ի գոհ. զի հակառակ ի-
րենց բոլոր ճգանց՝ կը մնան միշտ փոքր,
միշտ թշուառ : Կան եւս այլք, որք հապիւ
բախտին փայփայանքը կը զգան, եւ ահա
հարուածք, վիշտք եւ ձախողութիւնք կը յա-
ջորդեն, ժպիտն ի լաց կը փոխուի, ծաղիկն
փոշ կը դառնայ : Կը գտնուին նաեւ ամե-

նասակաւք, հազարէն մին, որք խանձարու-
քէն թուին յերջանկութիւն՝ սահմանուած,
որոց կենաց շաւիղն ծաղկամբք գծուած է,
եւ թողած հետքերնին՝ լուսաւոր, եւ որոց
յաջողութեանց կամ փառաց շէնքն՝ ոչ թէ
բախտէն ընծայուած զիպաց՝ այլ ստոյգ եւ
իրական արդեանց վրայ հիմնուած՝ բնաւ չի
խախտիր, բայց երբ կենաց ճրագն կը մա-
րի : Այս վերջնոց դասէն եղաւ մեծանուն
հանգուցեալ վսեմ. ՄԻՔԱՅԷԼ ՓԱՇԱ ՓՈՐ-
ԹՈՒԳԱԼ, զոր մահն յանակնկալս խլեց ի
6/18 նոյեմբերի անցեալ (1897) տարւոյ,
ղեւ առողջ հասակի մէջ, ի խոր սուգ հա-
մակելով նորա սիրասուն ընտանիքը, զինքը
սիրող եւ յարգող բարեկամները եւ ծանօթ-
ները . եւ ինչու չըտենք՝ բոլոր հայ ազգը .
որ՝ թերեւս քան ուրիշ ժամանակ՝ պէտք ունէր
մի այնպիսի մեծանորի, եւանդուն եւ երախ-
տաւոր գործըի : — Մի՛նչ ամենայն ազ-
գային օրաթերթք եւ հանգչեք, ոչ սակաւ
օտար լրագիրք եւս*, տխրութեամբ ծանու-
ցին մահը եւ լիովի գովութեամբք զորաւտե-
ցին մեծանուն հանգուցելոյն արժանիքը,
անըստգիւտ վարքը եւ անխնայ գործօնեւ-
թիւնը, որքան աւելի պարտականութիւն
մ'ունինք մենք, — աւելի սերտ եւ անձուկ
կապեր անելով նա մեր հետ՝ Միաբանու-
թեանս ամենէն աւելի սիրող եւ սիրելի
անձերէն մին լինելով, — իրեն նուիրելու
մի քանի էջերը թերթիս, զոր նա ինքն՝ իւր
կենդանութեան միջոց՝ այլեւայլ անգամ պա-
տուեց իւր ծանրակշիռ յօդուածներով :

Ծնած է ի Միջագիւղ (Կ. պոլսոյ), յա-
մին 1842, որդի փորթուգալ. Թովսեփայ,

* Յիշենք, օրինակ իմ, Գաղղիոյ Նշանաւոր
Le Temps թերթը, որ իւր 13323 համարին
մէջ, նայն աւուր հեռագրաց մէջ զետեղեր էր
նա եւ հետեւեալը .

« Կ. Պոլսոյ 23 նոյեմբ. 1897 » .

« Միւսայել փաշա փորթուգալ, կաթողիկէ
հայ, վեց տարիներէ ի վեր նախարար Անձնա-
կան Գանձու Սուլթանին, վախճանեցաւ : Եղբր
էր նա քարտուղար մեծ եպարքոս Ալի փաշայի,
տեսուէչ մաքսատան, խորհրդական Ելեւմտից
նախարարին եւ վերստեանս Երկրագործական
գրամատան : Գերազանց մատակարար մ'էր նա
կայսերական գանձուն եւ անստգիւտ անձ մի.
եւ այլն » :